

RECHNITZER JÁNOS:

TERÜLETI SZEMPONTOK AZ IPARSZERKEZET ÁTALAKÍTÁSAHOZ

Bevezetés

A gazdasági folyamatok nem pontszerűek, hanem térben szétterülnek, vagyis az ország területi szerkezete, térbeli hálózata alapvetően befolyásolja a gazdaság fejlődését. A hatásrendszer természetesen kölcsönös, hiszen a gazdaság jellege, struktúrája is meghatározza a településhálózatot, ezen belül az egyes térségek, települések, településegységek kialakulását, fejlődési és mozgáspályáját. A gazdaság térbeli meghatározottságainak tudatos számbavétele és beépítése a jövőt alakító folyamatokba ma már nélkülözhetetlen. Olyan új, minőségi – és ezáltal nem vagy nehezen számszerűsíthető – faktor a térbeliség, amely eddig nem ismert vagy kellően *még nem értékelt erőforrások tömegét* hozhatja mozgásba. Ezek a tényezők integrálódva a műszaki-technológiai fejlődés általános trendjébe, alkotó elemei lehetnek a modern gazdaságnak.

Elérkeztünk *gazdasági erőforrásaink határához*; a természeti erőforrások klasszikus elemei fokozatosan kimerülnek, a munkaerő-tartalékok úgyszintén, a nagy szerkezetátalakító beruházások korszaka lezárult. Maradnak tehát egyrészt a technikai-technológiai és szervezeti-irányítási-érdekeltségi rendszerek megújítása, másrészt a gazdaság térbeli elhelyezkedéséből adódó meghatározottságok; a *regionális innovációs potenciál* (ENYEDI GY. 1981) – mint új erőforráselemek – felfedezése és hasznosítása.

Tanulmányunk célja az ipar tervezett szerkezetátalakításához *néhány területi, térbeli meghatározottság felvázolása*, vagy pontosabban, az ipar térbeli szerkezetének soktényezős feltételrendszeréből kiemelni azokat a faktorokat, amelyek segítik vagy gátolják az ipar modernizációs programját.

1. AZ IPAR ÉS A TERÜLETI SZERKEZET KAPCSOLATA

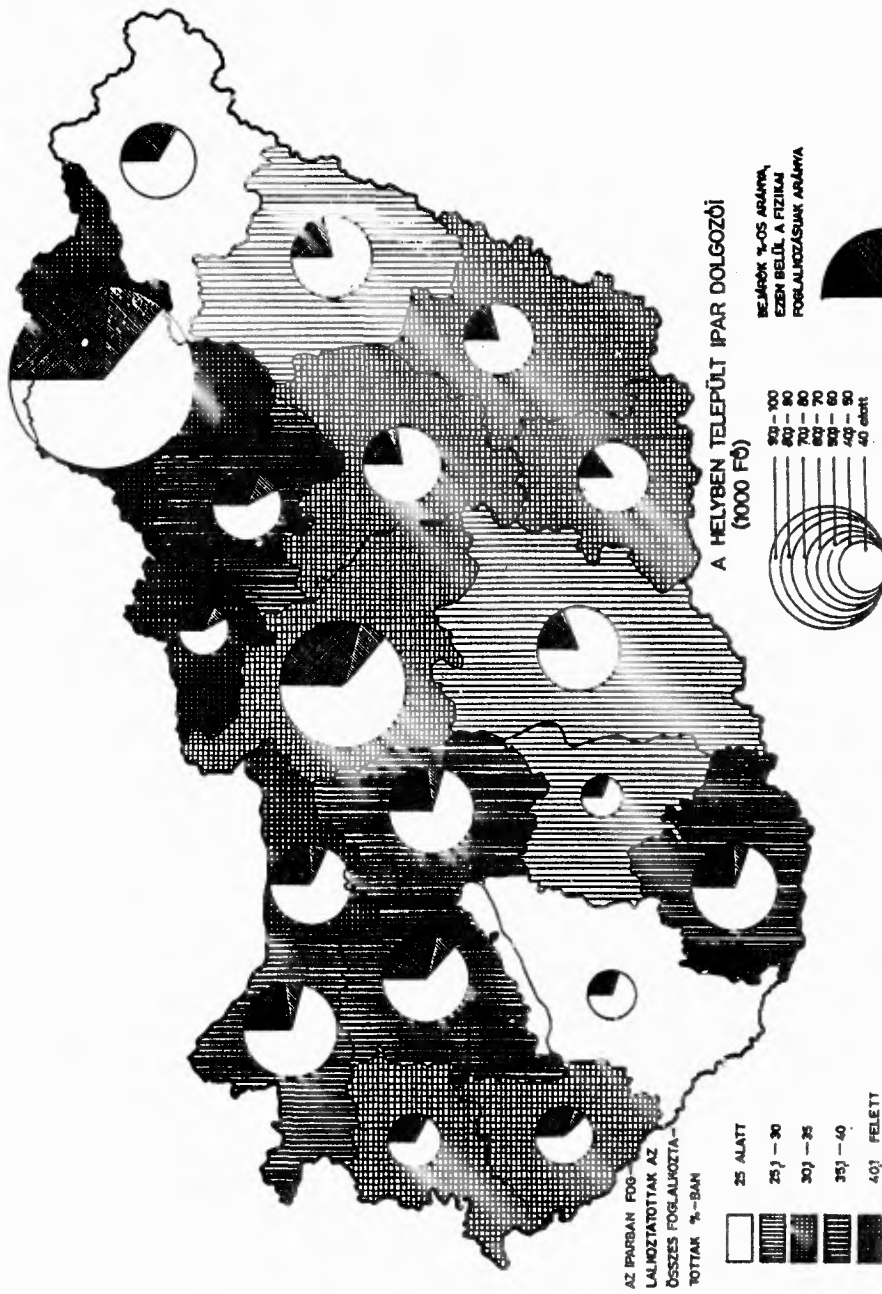
A gazdaság ágazatai közül az ipar terület- és településformáló szerepe az elmúlt évtizedek során meghatározó volt, és a jövőben is az marad. Az egyes térségek és települések mennyiségi és minőségi növekedésének hordozója az ipar, annak fejlesztése által indult meg a településhálózat átalakulása, a települések közötti kapcsolatok egyre differenciáltabb rendszerének kialakulása. A kapcsolat szorossága – az ipar és a településhálózat között – tehát vitathatatlan, azonban jellege már egyre nehezebben definiálható. Ezen megállapítás értelmezéséhez röviden tekintsük át az elmúlt időszak iparfejlesztésének sajátosságait, a területfejlesztés szempontjából.

A hatvanas évek közepétől megindult ipartelepítési programok a termelőerők növekedésén túl azt is szolgálták, hogy az ország térszerkezetében meglévő különbségek mérséklődjenek, a foglalkoztatás teljes körű biztosítása mellett. Az ipartelepítés első nagy hulláma erős lökést adott az urbanizációs folyamatnak, hiszen megindította az egyes központok népességének növekedését, ösztönözte ezen települések termelési és fogyasztói (lakossági) infrastruktúrájának kiépülését, fokozta a közlekedési hálózatok és interakciók gyakoriságát mind a centrumok, mind a centrum és a környezetük között. Az ipartelepítés társadalmi átalakulások sorozatát indította meg, ezek a változások nemcsak az iparral rendelkező központok szerkezetét formálták át, hanem azok jellegére, arculatára is alapvetően hatottak.

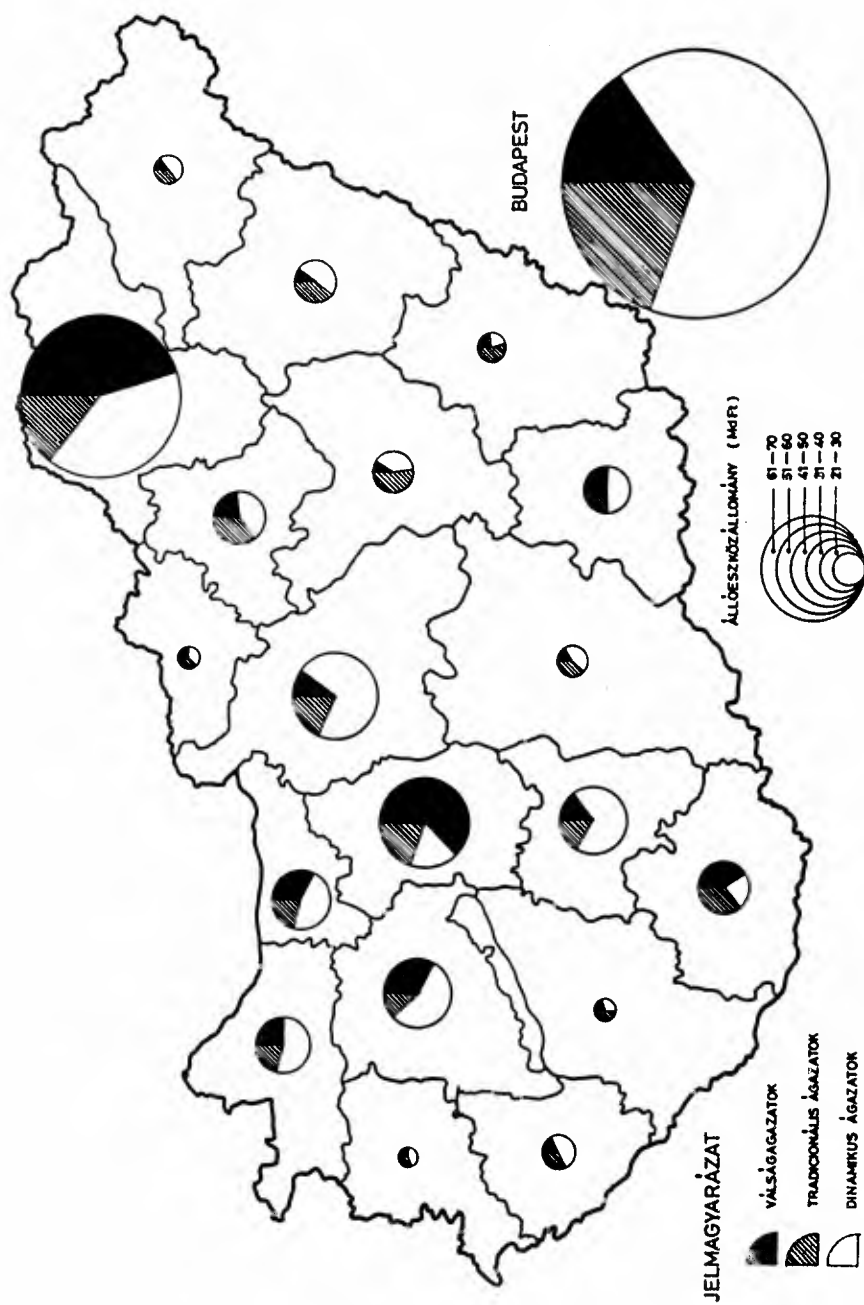
Az *extenzív fejlődéssel* illetett korszak döntően a *munkaerőforrásokra* épített, megnyújtotta a termelés kapacitásait a nagyobb élőmunka-felhasználással, emellett a helyi területi erőforrások közül a természeti tényezők kiaknázásának fokozását állította előtérbe. Szabad munkaerő hadrendbe állítása nem a korszerű, megújítást hordozó technológiákban, és ezzel együtt ágazatokban jelentkezett számottevően, hanem a tömegtermelésre beállítható gyártásnál, az ún. biztos piacra szállító gazdasági egységeknél. (A KGST és a szocialista piac, valamint a devizabevételi kényszer miatt a nyomott áras tőkés piacokra gondolunk itt.) A centrumból (döntően Budapestről) és a vidéki ipari központokból (innen csak kisebb mértékben és jóval később) kitelepülő ipar a szakismerettel, és ezáltal *ipari termelési kultúrával nem rendelkező* viszonylag olcsó munkaerőre építette a vidéki ipartelepítést. (Nem vette figyelembe ez az ipartelepítés például a falusi ipar korábbi termelési hagyományait és kultúráját, így a szervezet és a mechanizmus idegen formációként hatott, ami aztán a teljesítményekben, azok alacsonyabb szintjében volt lemérhető.)

Ezen *gyáregységek, üzemek és telephelyek* — éppen a fentiek alapján — *részfeladatot* láttak el, bedolgozó jellegűek maradtak, szervezeti önállósággal nem, vagy csak minimális mértékben rendelkeztek. A *műszaki fejlesztés, a piaci kapcsolatok, az irányítás és a szervezés* (management) a *központban koncentrálódott*, így csak visszatükrözői vagy egyszerűen végrehajtói lehettek vagy lettek a „vidéki” egységek a központ utasításainak. A szervezeti függések természetesen a gazdasági kényszer hatására lazultak (gondolunk a nyolcvanas évek szervezeti decentralizálására és a trösztű nagyvállalati egységek felbomlására). Az ismeretek és tapasztalatok hiányában a *területi management* azonban nem, vagy csak nehezen tudott kialakulni. Ugyanez mondható el a műszaki fejlesztés háttérrendszereiről is. A kutatóhelyek, felsőoktatási intézmények és egyéb vállalati K + F tevékenységet végző szervezetek az ipar tradicionális központjaiban a közvetlen megrendelő és felhasználó bázisok mellett alakultak ki és működtek. Kapcsolatuk rendkívül laza, vagy áttételes volt a részlegekkel, tehát a műszaki fejlesztés, a gyártás és gyártmányszerkezet megújítása csak közvetítő mechanizmusokon keresztül érvényesülhetett.

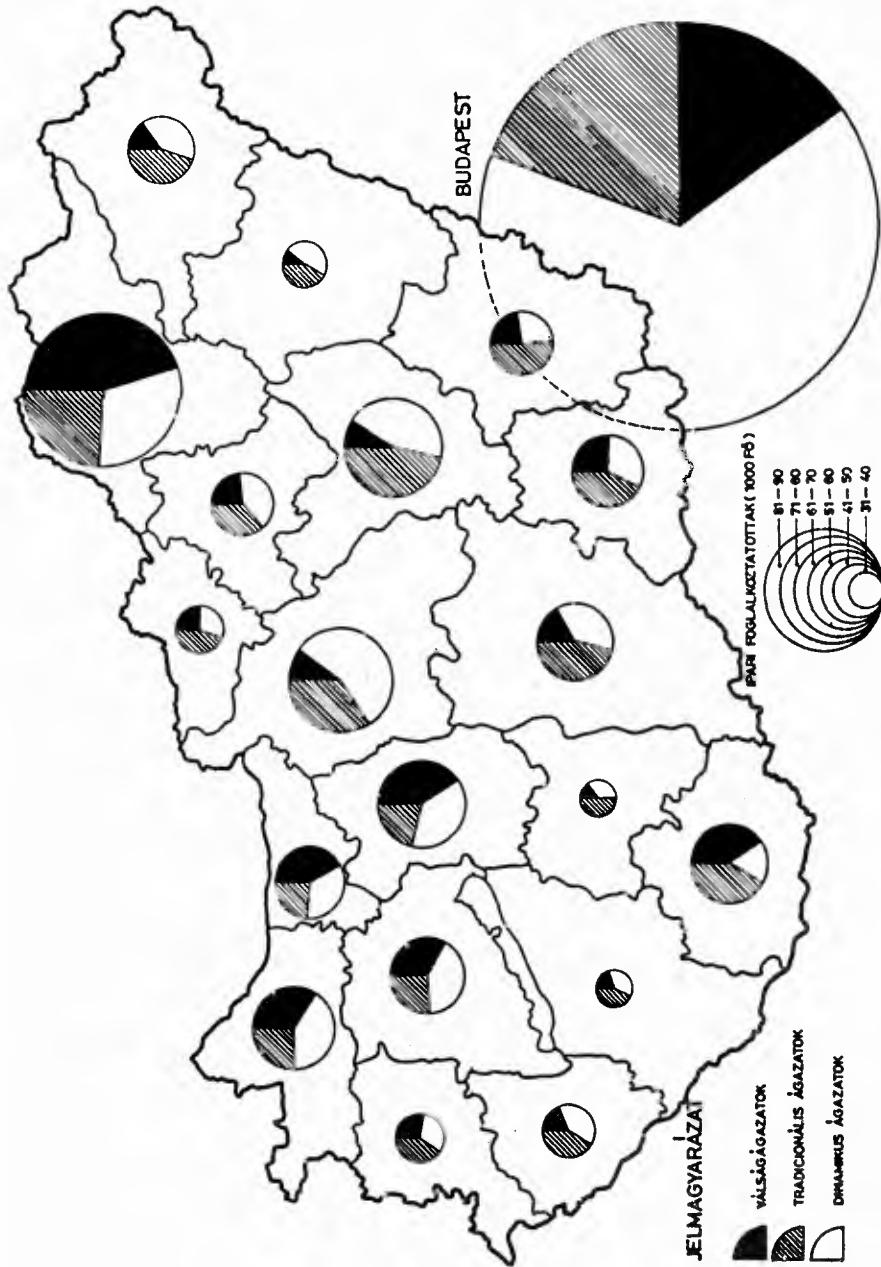
A szervezeti rendszer ellentmondásain túl a fejlődést hosszú távon akadályozta a telepítések *monokulturális* jellege, továbbá az ágazatok közti *kooperációk* hiánya. Az első kivétel annyit tesz, hogy *egyoldalú technológiai rendszerek* épültek ki az ország különböző részeiben, így a szakképzettség is hasonló maradt, ami a munkaerő kiszolgáltatottságát fokozta, illetve a szerkezetváltásra — későbbiek során — érzékenyítette. A helyettesítés az egypólusú iparban nem megoldható, az átképzés költséges,

1. ábra Az ipari foglalkoztatottak ingázásának területi megoszlása (1980)

2. ábra A szocialista ipar állóeszközállományának területi elhelyezkedése ágazatok szerint (1985)

3. ábra A szocialista ipar foglalkoztatottjainak területi elhelyezkedése ágazatok szerint (1985)

ugyanakkor az erősen specializált, többségében elsőgenerációs munkásság munkahely-választási hajlandósága is alacsony.

A térség és település extenzív faktorait szem előtt tartó telepítés nem számolt *a kooperációval*. A végtermékcentrikus területi gyártás helyett a technológiai rendszert felszabdáló — éppen a szűk keresztmetszetet feloldó és egyben kapacitásmegnyújtó jellege miatt — félkésztermék előállításra helyeződött a hangsúly. Ezáltal természetesen megnöttek a termékek *szállítási és munkába vételi költségei* is. Ezek a tényezők szintén elszakították a termelőt a piactól, vagyis a költségérzékenység csak az irányítási rendszer mechanizmusain keresztül jelentkezett, mint „végrehajtandó” feladat, és nem mint konkrét termelési, gazdálkodási kényszer.

A terület- és településfejlesztésben az *ipartelepítés hatásai* egyértelműen érvényesültek. Néhányat emelünk ki tanulmányunkban, azokat, amelyek a jövő szempontjából is meghatározóak lehetnek.

Az első; bizonyos térségekben, településekben az ipartelepítések és -fejlesztések hatására is *a népességszám nagyságrenddel megugrott* az egyik időszakról a másikra. Ezen centrumok tömegszerű fejlődése erős szívást gyakorolt az *infrastruktúrára*, annak kiépítésére. Az első időszakban a lakosság letelepedését és életkörülményeit fizikai ellátását szolgáló háttér gazdasági rendszerek kiépülése történt meg. (Lakásállomány, kereskedelmi és egészségügyi alapellátás, oktatási és részben közüzemi rendszerek.)

Az infrastrukturális fejlesztés a továbbiakban nem tudta követni az ipartelepítés hatására egyre fokozódó népességnövekedés ütemét. A lemaradás egyre nőtt, ami az infrastrukturális rendszerek kapacitása hiányától (pl. közüzemi rendszerek) kezdve a szűk keresztmetszetten át (pl. telefonállomány) egészen az ellátás minőségi megosztottságáig terjedt (pl. oktatási és egészségügyi ellátás színvonalának nagyfokú különbségei). Napjainkban és hosszú távon is mindezek nemcsak az egyes ipari települések fejlődését akadályozzák, hanem — azokon keresztül és közvetlenül — magának az iparnak a modernizációját is.

Második; *a munkahely és a lakóhely* különválásából való ingázás és annak rendkívüli magas aránya. A 1. ábra az ipari ingázókat mutatja be, az összes helyben dolgozók arányában, kiemelve ezen belül a fizikai foglalkozású bejárókat. Országos szinten a helyben dolgozók 34,0%-a az ipari munkahelyeken tevékenykedik, ennek 27,4%-a bejáró és annak is 79,8%-a fizikai munkaterületen dolgozik. Vagyis minden negyedik iparban dolgozó nem ott lakik, ahol dolgozik, s ezek közül is a legtöbben a fizikai állományúak. A kettős életmódot — ipari és mezőgazdasági tevékenység együttes művelését — mindez determinálja, ami aztán a szakmakultúrát, a fogyasztást és természetesen a munkahely és munkakör választást is befolyásolja. Az ingázás hosszú távon nem mérskéklődik, körülményei javulhatnak, társadalmi-gazdasági költségei csökkenhetnek, ennek a feltételei viszont az infrastruktúra fejlesztésében keresendők, amely a pénzügyi erőforrásait a gazdaságból meríti, a kör tehát bezárult.

Végezetül a harmadik tényező az ipartelepítés területi hatásainál abban összegezhető, hogy *a terület- és a településfejlesztés költségei* az ipari — és természetesen más gazdasági — szervezetekben és azok gazdálkodásában *nem jelennek meg* (HEGEDŰS M. 1986). A térségek és települések bevételei elszakadnak, vagy csak nagyon átteleles módon, az újraelosztás bonyolult mechanizmusain kapcsolódnak a helyben

működő ipari üzemekhez. Ezzel szemben a térségeknél vagy településeknél merülnek fel a munkaerő újratermelésének költségei, valamint azon tevékenységek ráfordításai is, amelyek az ipari termelés hatékonyságát hosszú távon befolyásolhatják és alakíthatják (pl. kommunikációs rendszerek fejlesztése, környezetvédelem és gazdálkodás, oktatási és közművelődési bázisok kiépítése stb.).

Az ipar fejlesztése nem választható el az egyes településektől, térségektől, hálózatszerkezetük kölcsönös és tág idődimenzióban érvényesülnek. A kialakult ipari struktúrák természetesen bizonyos fejlesztéseket eleve determinálnak. *Az ipar szerkezetátalakításánál és -módosításánál tehát nem lehet és nem szabad a területi feltételektől és meghatározottságoktól elvonatkoztatni*, mert ebben az esetben a ma és a holnap rövid távú hasznosságáért feláldozzuk a jövő alakítását hordozó erőforrásokat.

II. AZ IPARI SZERKEZETÁTALAKÍTÁS FŐBB IRÁNYAI

Az ipar szerkezetátalakítását összefoglaló 1. táblázat egyértelműen tükrözi az iparirányítás azon törekvését, hogy a nyersanyagtermelő és magas alapanyag-felhasználó ágazatok szükségszerű visszafejlesztése mellett a csúcstechnológiát hordozó kisebb anyagfelhasználást és munkaerőt mozgósító ágazatok fejlesztése kapjon prioritást. Az átalakítás fő iránya a technológia intenzív fejlesztése, magas szellemi munkaráfordítással, rendszerelvű termékek és termékcsaládok kifejlesztésével, építve a nemzetközi munkamegosztásra és szükségszerűen figyelembe véve rövid távon az egyensúly biztosítását, hosszú távon pedig a gazdaság pozícióinak megőrzését.

A szerkezetváltás munkaerőmozgással jár együtt, a tervezetek az ezredfordulóig 200000 ipari foglalkoztatott átcsoportosításával és felszabadításával számolnak. Az átalakítás legnagyobb mértékben a *kohászatot* érinti, itt várhatóan 13–15000 fő a felszabaduló létszám. Az 1990-ig kijelölt munkaerőmozgás területileg koncentráltan jelentkezik, mivel a vaskohászat néhány centrumban található (Ózd, Miskolc, Salgótarján, Budapest, Dunaújváros, ezen utóbbit a termelés leépítése nem érinti). A munkaerő egyoldalúan képzett ezen ágazatban, átképzés tehát nélkülözhetetlen és ezt olyan termelőhelyekre kell programozni, amelyek a húzóágazatokat tömörítik. A kohászat központjaiban az ágazati szerkezet egypólusú, ezenkívül a dolgozók nagyrésze bejáró, amiből a fizikaiak aránya számottevő. Például Miskolc, Ózd, Kazincbarcika ingázóinak adatai ismertek 1984. I. 1-re vonatkozóan. A 2. táblázatból egyértelműen kiderül, hogy a kohászat — és Kazincbarcikán a nehézszerkezet — visszafejlesztése nem csak ezekben a városokban okoz feszültséget, hanem azok ellátó térségeiben is, amelyek lefedik Borsod megye nagy részét.

A *bányászat* szintén munkaerőkibocsátó ágazat a következő időszakban. A mélyművelésű bányák bezárásával a jelentkező szabad munkaerőt ágazaton belüli átcsoportosítással kívánják foglalkoztatni, ellenben a kőolaj- és földgáztermelés várhatóan „ugyan kismértékben” létszámfeltevő lesz. Területileg az utóbbi ágazatnál az igények szétszórtan jelentkeznek, míg a szénbányászatnál a leépítések koncentráltan, egy-egy településben, térségben, ám a keletkező feszültségek ágazaton belül feloldhatók.

A *gépiparnál* a tervek 15–16000 fő átcsoportosításával számolnak, Budapestre összpontosítva. A felszabaduló munkaerőt részben az ágazaton belüli munkaerőhiány

Összefoglaló táblázat az ipari szerkezetátalakítás várható létszám, tevékenység hatásairól

Ágazat	Érintett munkaerő nagysága és kvalifikáltsága	Átalakításra kijelölt tevékenységek	Tervezett szerkezet módosítás	Település, terület	Idő
1.	2.	3.	4.	5.	6.
BÁNYÁSZAT					
szénbányászat	4700 fő egyirányú szak-képzettség, átképzés	14 mélyművelésű bánya megszüntetése	munkaerő ágazaton belüli átcsoportosítás, lemorzsolódás	Nógrád, Komárom, Borsod	1990
kőolaj- és földgáz-termelés	600 fő igény, szak-képzés szükséges		másod, harmadlagos kitermelés	Alföld, Zala	2000
VILLAMOSENERGIA					
IPAR	1800–2000 fő igény, szakképzés		Paksi Atomerőmű 2x1000 MW, Bős-Nagy-maros 430 MW	Paks, Nagymaros	1990 1995
KOHÁSZAT					
vaskohászat	12000–14000 fő, olvasztár, hengerész, betanított és segéd-munkás, -képzés és átképzés	nagyolvasztók, henger-sorok, Martin-kemencék leállítása	munkaerőexport, kohászati műszergyártás, gépkocsi-motorgyártás és/vagy összeszerelő üzem telepítése	Ózd, Salgótarján	1990
öntvénygyártás	600–800 fő, öntő, betanított és segédmunkás	öntödék leállítása	átcsoportosítás más ágazatokba, lemorzsolódás	Budapest	1987–1988
alumíniumkohászat	létszám szintentartása, hiányszakmákra való átképzés	termelés racionalizálása	bauxitbányászat beruházási eszközeinek átcsoportosítása a kohászatba, termékszerkezet átalakítása	Kohászati központok	1990–1995

1.	2.	3.	4.	5.	6.
GÉPIPAR	15000–16000 fő átcsoportosítás, döntően betanított és segéd munkás, számottevő a nem fizikai állomány	vállalati profilváltás- és -tisztítás	vállalaton és ágazaton belüli átcsoportosítás		2000
gépek és gépi berendezések		szerszámgép-, mezőgazdasági- és élelmiszer-gépgyártás progresszív ágazat, létszám-átcsoportosítás és átképzés, egyéb szakágazatok erős profil tisztítása és -tevékenység megszűntetése miatt létszámfelszabadítók		Budapest + vidéki telephelyek	1990–2000
közlekedési eszközök		húzóágazat, globálisan, de kismértékben létszámtartó a szakképzettség egyidejű fokozásával, bp.-i vállalatok munkaigényes termelésének vidékre telepítése (ugyanitt létszámcsökkenés intenzívebb) személygépkocsi-gyártás megindulásával más ágazatok munkaerő-fel-vevője (lásd kohászat).		Budapest, Ózd nagyvállalatok vidéki telephelyei	2000
villamosgépipar		tartós fogyasztási cikkek előállításában és mérőműszerek gyártásában meghatározó ágazat, kialakult vidéki központok fejlesztése szükséges, fővárosban létszámléépülés és intenzívebb kitelepítés, vidéki telephelyek hálózata, be-dolgozás, kooperáció		Budapest, vidéki központok, nagyvállalatok vidéki telephelyei	2000
híradás-, vákuum-technika, műszer-gyártás		dinamikus ágazat, a megújítás egyik hordozója, nagy infrastrukturális fejlesztések ipari háttere (telefonia), fokozott K + F tevékenység, erősebb kisvállalati háttér kialakítása szükséges, távlatban munkatér-felszívó vagy -megtartó, innovációs part egyik bázisa		Budapest, Miskolc vidéki telephelyek gyáregységek telepítése	2000

1.	2.	3.	4.	5.	6.
VEGYIPAR					
	15000 fő, felszabaduló munkaerő, döntően betanított munkás, átképzés és/vagy vállalaton belüli átcsoportosítás, szakképzés iránti igények növekedése	nehézsvegyipar visszafejlesztése, több termék gyártásának leállítás, feldolgozó vegyipar fejlesztése (gyógyszer- és intermediér-gyártás, gumiipar, kozmetika- és háztartásvégypipar, festékgyártás, műanyag-feldolgozás) gyógyszeripar K + F és gyártás — innovációs parkok kiépítése, összekapcsolása		Budapest, vidéki központok, vidéki telephelyek és kitelepítés Gődöllő, Debrecen, Szeged, Veszprém	2000
KÖNNYŰIPAR					
	15000–25000 fő leépülés szakképzetlen, döntően női munkaerő, nehezen mobilizálható átképzés, új munkahely kérdéses	textil- és textilruházati ipar leépülése prognosztizálható, többi szakágazat termékszerkezet-váltással, munkaerő-felszabadító, jelentős vidéki kitelepítés Bp.-ről, extenzív források bővítése		Budapest, kitelepítés — vidéki munkahely-teremtés, vidéki leépülések súlyos munkaerő-felesleget teremtenek	2000

Forrás: Az IpM által rendelkezésre bocsátott anyagok alapján.

2. táblázat

Borsod-Abaúj-Zemplén megye kiemelt városainak napi ipari bejárói, 1984.

Város	Összes helyben dolgozó	fizikai fogl.	nem fizikai fogl.	B e j á r ó		
				BAZ megyéből	más megyéből	összesen
Miskolc	fő	12044	965	12823	186	13009
	%	24,0	1,9	25,6	0,3	25,9
Kazincbarcika	fő	4737	497	5232	2	5234
	%	16,9	1,8	18,7	–	18,7
Ózd	fő	4043	297	3924	416	4340
	%	22,0	1,6	21,3	2,3	23,6

Miskolcon az ipari ingázók 55%-a három vállalatnál koncentráliódik. Lenin Kohászati Művek 4816, Diósgyőri Gépgyár 1104, a December 4. Drótműveknél 1261 fő bejárót foglalkoztatnak.

Kazincbarcikán az ipari ingázók 37,5%-a szénbányászatban találhatók, míg a Borsodi Vegyi Kombinát 35,6%-ban részesedik, vagyis ez a két ágazat a bejárók háromnegyedét tömöríti.

Ózd üzemei közül a Kohászati Üzemekben az ipari ingázók 61,0%-a található, de magas a Borsodi Szénbányánál dolgozó nem helyben lakók aránya is (36,0%).

Forrás: A naponta ingázók adatai 1984. 01. 01. KSH BAZ megyei Igazgatósága, 1985, Miskolc.

feloldására mobilizálhatják, részben pedig más ágazatok fokozódó munkaerő-szükségletének — gondolunk itt a szolgáltatásra — kielégítésére. Budapestnél számolni kell az iparkitelepítés folytatásával is. Számos munkaerő-igényes gyártási folyamatot vidéki telephelyre kívánnak áthelyezni, mindez megfigyelhető még az ország más gépipari centrumánál is (Győr, Székesfehérvár). A vidéki dinamikus ágazatokat tömörítő központok (megyeszékhelyek — kivétel Tatabánya és Békéscsaba — Esztergom, Gödöllő és Gyöngyös) éppen a szerteágzóbb iparszerkezetük miatt, jobban fel tudják szívni a felszabaduló munkaerőt (PAPP J. 1986). A több lábon álló iparuk és gazdaságuk egyre erősebb szívást gyakorol a tercier ágazatokra és azok kiépülésére.

A *vegyipar* szerkezetátalakításánál a nehézvegyipar visszafejlesztése az irányadó, emellett a gyógyszergyártás, az intermedier-gyártás és a biotechnika térnyerése a cél. A tervezett létszámmozgás 15000 fő, döntően vállalaton belüli átképzéssel számolnak az előzetes elképzelések.

A *könnyűipart* érinti legsúlyosabban a megújítási program. A munkaerő hatását 15–25000 fő között jelölik meg az előzetes anyagok. Számottevő a budapesti munkahelyek megszüntetése, elsődlegesen a textil és textilruházati iparon belül. A kapacitások nagyrésze vidékre települne, az ottani központok bővítésével és újabbak kiépítésével oldanák meg a termelés volumenének megtartását.

Az ipar ágazatait a fentiek alapján három kategóriába soroltuk: válságágazatok (bányászat, kohászat, textil- és textilruházati ipar), dinamikus ágazatok (villamosenergia ipar, gépipar, vegyipar és a könnyűipar fennmaradó ágazatai) és tradicionális ágazatok (építőanyag-ipar, élelmiszer- és egyéb ipar). Az ágazati csoportosításnál a rendelkezésre álló *statisztikai bázis jelentette az egyik kényszermegoldást*. A bányászatnál például nem tudtuk leválasztani a bauxitbányászatot, vagy a vegyiparnál a nehézvegyipart, így csak ágazati szinten jelezhattük a dinamikus és válságágazatok területi megjelenését. (Az ipar területi szerkezetére vonatkozó átfogó kutatásoknál már a telephelyi adatokból kiindulva nemcsak az ágazati szerkezetet tehetjük árnyaltabbá, hanem a település szintű információkkal az ipar térbeli megosztását is pontosabban feltérképezhetjük.)

A másik megjegyzés, hogy a *könnyűipart* nem a tradicionális ágazatokba, hanem a dinamikus ágazatokhoz soroltuk a textil és a textilruházati ipar kivételével. Véleményünk szerint a minőségi termékeket gyártó, optimális vállalati rendszerben működő, megfelelő háttéríparral rendelkező magyar könnyűipar, és annak több alágazata egyes térségek fejlődése, de — talán — az egész ipar szempontjából is dinamikus szektor lehet. (Gondoljunk itt egyrészt a KGST és szocialista piac lehetőségeire, másrészt a közép-olaszországi minőségi könnyűipar megújulására, és ezzel együtt annak a térségnek az aktivizálására.)

A 2. és a 3. ábra ezen ágazati megoszlás szerint csoportosítva mutatja be az egyes megyék szocialista iparának állóeszköz-állományát és foglalkoztatottjainak megoszlását. Az utóbbi mutató szerint a válságágazatok területileg koncentrálnak (Fejér, Komárom, Baranya, Borsod megye), míg ugyanezen ágazatcsoport állóeszköz-állománybólvaló részesedése már megosztottabb és nagyobb különbségeket mutat (Fejér, Borsod, Baranya, Veszprém, Komárom megye). Az alföldi és a dél-dunántúli megyékben a foglalkoztatottak alapján a tradicionális ágazatok túlsúlyban vannak mindkét mutató alapján, csupán néhány megyében (Zala, Hajdú-Bihar, Szolnok megye) meghatározó a

hagyományos ágazatok aránya. Budapest és Pest megye vezető helyen áll a dinamikus ágazatok felhalmozásában, emellett számottevő még Győr-Sopron, Veszprém, Heves és Tolna megyében ezen ágazatcsoport súlya. A területi szerkezet tehát már kiegyensúlyozottabb, a hagyományos nyersanyag-kitermelő térségek billentik ki az arányokat, és a korábban elmaradott, iparszegény megyék felzárkóztak, szerepük a dinamikus ágazatok térbeli struktúrájának alakításában nemcsak számba veendő, hanem meghatározó is.

III. SZERKEZETÁTALAKÍTÁSI PROGRAMOK ÉS TERÜLETI FELTÉTELRENDSZEREIK

Az ipari szerkezetváltás a világ legtöbb országában nehézségeket jelent. Intézkedési, cselekvési programok és ezzel együtt megoldási módok sorozata lát és látott napvilágot. Az átalakítás nem lezárt folyamat, így a megoldáshoz vezető utak sokasága közül választhatunk, ám ezekből már most kijelölhetjük azokat, amelyek nagy valószínűség szerint a hazai társadalmi-gazdasági környezetünkben megvalósítható.

Előjáróban hangsúlyozni és kiemelni szeretnénk, hogy az ipari tárca és annak irányítása, továbbá egységeik a vállalatok önmaguk a szerkezet modernizálását megoldani nem tudják. Elsődlegesen nem ágazati intézkedésekre van szükség, hanem gazdaságpolitikai lépéssorozatra, egy tudatos, jövőt alakító fejlesztési program alapján. Olyan programra, amely a gazdaság mechanizmusait a piacon érvényesítve a vállalatokat, a gazdasági egységeket *kényszerítve képessé teszi* a szerkezetátalakításra.

Az új szerkezetkialakítás, egy válságágazattal terhelt ipari térség megújítása, iparszegény övezetek aktivizálása, tradicionális ágazatok csúcstechnológiájának intenzív fejlesztése, emellett csak erős és hosszan tartó központi támogatással s megfelelő pénzügyi ösztönző rendszer együttes alkalmazásával lehet sikeres. A *megújítási programok* két fő csoportját (STÖHR W. 1987) elemezzük, kimutatva azt, hogy hazánkban ezek milyen feltételek mellett alkalmazhatók és esetlegesen milyen hatásai lehetnek a térségek, települések fejlődésére.

Az *első* megoldási módot „*az iparosítás új hullámának*” nevezhetjük. A központi kormányzat ebben az esetben „*villámprogramok*” alapján akciót dolgoz ki a meglévő erodált területi iparszerkezet megmentésére, a gyors szerkezetátalakítással és a felszabaduló munkaerő foglalkoztatásával.

A magas koncentráltságú, az elsődlegesen feldolgozást végző ipari központokban a *kormányzati szintű* szerkezet megújító programoknak a hatása *eredményes lehet* a következők figyelembevételével:

– a munkaerő *mobilitása* ezen centrumokban *minimális*. Hazánkban a lakások fenntartásának költsége és a jövedelmek jelentősen elszakadtak egymástól. Lakáspiac nem létezik, felértékelt, az átlagfogyasztó jövedelmétől jelentősen eltérő lakásárak a munkaerő területi mobilitását akadályozzák. Így a szerkezetátalakításnál számolnunk kell a munkaerő helyben maradásával és az ottani foglalkoztatási lehetőségeinek biztosításával.

– Az ipari munkерő jelentős hányada ezen térségekben *ingázó*. (Lásd 1. ábra.) Falusi környezetben él, életmódját a kettősség jellemzi, ugyanígy a jövedelmének az

alakítását is. A társadalmi mobilitás, mint munkahelyválasztás lezajlott, azonban mindez az életmódban, az életkörülményekben vagy egyszerűen a fogyasztásban az előző társadalmi lépcsőfokokhoz kötődik. Ezen erős emberi-társadalmi és természetesen jövedelmi hatás szintén akadályozza a területi mobilitást, ám nem gátolja az azonos településben történő más, korábbiától eltérő munkafolyamat elvégzését és az ehhez szükséges átképzésben való aktív részvételt.

— A válságágazatokkal rendelkező térségek központjai *egyoldalú iparszerkezettel* rendelkeznek (PAPP J. 1986). Ezen struktúrák a foglalkozásban is monokultúrát teremtenek. A szakmai ismeretek, a kapcsolatok egyirányúak, mindehhez párosul, hogy a szervezeti rendszerek nem mozgékonyak, erősen hierarchizáltak, a területi management nem piac- és költségorientált gondolkodású, továbbá a felhalmozott gazdasági terhek meggátolnak mindennemű belső erőből fakadó megújítást.

A megoldás természetesen az, hogy a gazdasági szerkezetet ezen ipari térségekben és központokban diverzifikálni kell. A termelési profil megváltoztatása mellett kapcsolódó-kooperáló ágazatok telepítésével, a kereslet élénkítését előidézhetjük. A felszabaduló munkaerő *átképzéssel* a háttérpári, helyettesítő vagy kapcsolódó gazdaságba helyezkedhet el. A *tercier ágazatok* munkaerőfelszívó hatásával ezen térségekben mértékadóan nem számolhatunk. Az egyoldalú iparszerkezet nem képes a szolgáltató ágazatokat eltartani, ugyanakkor a személyi, lakossági szolgáltatás a jövedelem- és igénystruktúra miatt nem lehet meghatározó, egyszóval nem munkaerőfelszívó és szerkezetalkító. A közösségi szolgáltatást végző egységek munkaerőigénye ellenben számottevő lehet, azonban itt a szakirányú alapképzés a követelmény (pl. egészségügy, oktatás, kultúra), amelyet az átképzési programokkal megoldani úgyszintén lehetetlen.

Természetesen ezen ágazati szerkezetmódosítás és/vagy -bővítés csak akkor jár sikerrel, ha megfelelő *szervezeti rendszerben* valósul meg, olyanban, amelynél érvényesülnek a piaci értéktételek. A központi beavatkozások csak fokozatosan vezetnek eredményre, le- és átépülés éppen a magas és egyoldalú eszközkoncentráció miatt hosszadalmas, a munkaerő átképzési aktivitása ugyan a területi kötődés miatt jelentős, de a településkörnyezet, a helyi társadalom, valamint a szellemi erőforrások hiányában csak lassan valósulhat meg. *A válságágazatokkal rendelkező térségek gazdasági és társadalmi terhei hosszú távon nyomasztják a népgazdaságot és folyamatos beavatkozásokat igényelnek.*

A központi fejlesztési programok *másik* megjelenési formája és az új iparosítási hullám további módja az *iparkitelepítések és azok aktív támogatása*. Lényegében a válságágazatok centrumaiból vagy az erőforrásokkal már nem rendelkező ipari központokból ugyanolyan kitelepítések történnek meg, mint a vidéki iparosítás első szakaszában (hatvanas évek vége, hetvenes évek eleje). A kedvezőtlen hatásairól már szóltunk, összefoglalva rövid távon gyors eredmények érhetők el; a munkaerő-felesleg felszívódik, az anyavállalat termelése megnő, azonban konzerválódik a területi munkaerő-struktúra, növekszik a periféria kiszolgáltatottsága, továbbá ezek a programok a válságvállalatok bújtatott támogatását is szolgálják. *Nem* vagy minimálisan *számolnak* ezen akciók a *helyi erőforrásokkal*, az infrastrukturális ellátottsággal, a kommunikációs kapcsolatokkal, a gazdaság kooperációs lehetőségeivel. A meghirdetett vagy tervezett kitelepítések jelentős részénél érezhető, hogy azok elsődlegesen a budapesti nagyvállalatokra — az ún. szelektív és intenzív fejlesztés jegyében vonatkoznak. Egyrészt a munka-

erőigényes, hagyományos — budapesti bérszínvonalon nem működtethető — technológiai sorokat, másrészt a környezetkárosító tevékenységet folytató termelést helyezik vidékre. Ezen vállalatok közül nem egy jelentős állami támogatással tartja fenn magát, vagy éppen szanálási eljárás vagy annak megindítása előtt áll. (Csak néhány példa: a több milliárddal támogatott GANZ-MÁVAG vonatkatrész lakatosipari üzem létesítését tervezi Békés megyében, Zalában a TUNGSRAM Rt. új csomagolóanyag-gyártó bázist létesít, és végül a szanálás keretében kisegített KONAKTA gyár elektronikai alkatrészgyártás kitelepítését fontolgatja Borsod megyében.) Az ipartelepítés „újra megjelenése” ebben a formában a válsággal küszködő területek újabb, jövőbeli *krízisét alapozza meg*.

Az ipari szerkezetmegújítás másik csoportja már eltér az előbbiektől. Nem a nagy programok, koncentrált beruházások és ipartelepítések jellemzik, hanem a *területi, helyi erőforrások* számbavétele. Ezeket maximálisan érvényesíteni szándékozó megoldásokban gondolkodva a hosszú távú területi érdekérvényesítéssel oldják meg az ipari szerkezetátalakítást. Az eredményei nemcsak gazdaságilag kedvezőbbek, hanem a terület fejlődése szempontjából is hatékonyabbak, mint az előzőekben említettek.

Az erőforrások fogalma át- és újraértékelődött. Számos nem mennyiségi tényező ma már társadalmi-gazdasági erőforrásként funkcionál, olyan faktorként, amely a jövő hordozója és meghatározója.

Induljunk ki a *természeti erőforrásokból*. A szerkezetátalakítás zökkenőmentesebben, gyorsabban és nagy hatékonysággal fog lezajlani olyan ipari térségekben, amelyek az *élelmiszergazdasághoz* intenzíven kötődnek. Ezen ágazati együtteshez kapcsolódó háttér ipar egyik fókuszja lehet a csúcstechnológia térnyerésének és terjedésének. A mezőgazdasági gépgyártás, az élelmiszeripari feldolgozás gép- és eszközrendszerének előállítására hosszú távú fejlesztési feladatot jelenthet. Azon ipari térségek és központok aktivizálódását segítheti, ahol a megfelelő műszaki-gazdasági és piaci információk, valamint pénzügyi eszközök rendelkezésre állnak. Így a nagyobb térség természeti erőforrását hasznosító, a mezőgazdaságra építő iparszerkezet a megfelelő rugalmas szervezeti rendszerével, háttér iparával, kis- és középüzemi bedolgozó hálózatával a megújulás egyik formájává válhat. Természetesen ezen ipari térségekben a technikai és szociális infrastruktúra mellett a szellemi erőforrások bővítését is szorgalmazni kell, hogy a műszaki-gazdasági-szervezeti innováció feltételei tartósan biztosítva legyenek.

A *földrajzi fekvés* is egyfajta erőforrás lehet, hiszen a gazdasági kapcsolatok tengelyében található települések mindig harmonikusabban fejlődtek, mint az attól távolabb lévők. A kelet-nyugati gazdasági kommunikáció hazai gyűjtőpontjaiban levő ipari térségek nagyobb nyitottságot, rugalmasságot teremtve részei és alakítói már a kapcsolatoknak, ugyanakkor infrastrukturális rendszereik a jövőben kötődhetnek a nemzetközi struktúrákhoz, így a fokozatosan kialakuló terciér szektor, mint munkaerő-felszívó ágazat a gazdasági struktúra alakítását és az ipari szerkezetek hatékonyabb működését is szolgálhatja.

A *több lábon álló, sokoldalú ipari szerkezetű* térségek olyan területi erőforrások, amelyek megítélésünk szerint a szerkezetátalakítás igazi — hosszú távon is érvényesülő — letétmenyesei lehetnek.

A több pólusú iparszerkezetek egy-egy térségben már eleve valamilyen fejlődési folyamat eredményei. Az ágazatok közötti kapcsolatok, a helyettesítés vagy egy-

szerűen az összemérés és -hasonlítás lehetővé teszi a csúcstechnológiák alkalmazását, a technológia intenzív fejlesztésének megvalósítását. A munkaerő ezen térségekben éppen a mozgáslehetőség és a kibontakozó piaci kényszer folytán képzettebb, a műszaki fejlesztésre jobban reagál. Kialakult az a szellemi háttér, amely nemcsak a fejlesztés és ezáltal a technikai, hanem a gazdasági és intézményi innováció hordozója is egyben.

Az innováció lehetősége azonban még nem maga az innováció. Az ország kutatói munkahelyein dolgozók 67,1%-a, a kutató-fejlesztő helyek 50,2%-a, a kutatási ráfordítások 71,4%-a, a kutatás és fejlesztés alatt álló feladatok 68,5%-a és a belföldön elfogadott szabadalmak 76,9%-a a fővárosba koncentrálódik (3. táblázat).

A jelentős ipari térségekben a kutatásban-fejlesztésben dolgozók aránya alacsony (4. táblázat), az intézményi ellátottság kedvezőtlen, és csupán a vállalati kutatás-fejlesztésben tevékenykedők részesedése a számottevő, ami jelzi a jövőt előrevetítő alap kutatások mérsékelt, szórványos területi voltát.

A kutatás és a termelés egyértelmű kapcsolata ma már mindenki számára természetes, a korábbi elegáns elkülönültség mindkét félnek maradandó károkat okozott. Az integráció csak az érdekérvényesítés mechanizmusaival lehetséges, vagyis olyan szervezeti rendszerben, amelynél a tevékenység és az eredmény (kutatási és termelési) az igazi cél, majd ezt gyorsan követik az anyagi és pénzügyi értékesítés folyamatai.

Az egyetemi és akadémiai kutatóhelyekkel rendelkező ipari központokban ennek az együttműködésnek a lehetőségei az *innovációs parkok* keretében megoldhatók. Itt az innováció már több mint technológiai és termelési megújítás, ez már vállalkozás, piaci kapcsolatok építése és bővítése, egyben szervezet- és tevékenységfejlesztés. Lényegében egy új funkció: a *termelést szolgáló tudomány*, amely vonzza a szolgáltató rendszereket (információ, számítástechnika, kommunikáció, pénzügyi és egyéb gazdasági szolgáltatás stb.). Mindehhez egy háttér ipari struktúra is kapcsolódik, amely a kis- és középvüzei hálózaton keresztül köthet az innovációs parkhoz, biztosítva a hatékony foglalkoztatást és ezen központok átlagost jelentősen meghaladó fejlődését.

A kutatás-termelés kapcsolatrendszerébe építő és a vállalkozás alapján szerveződő területi ipari tudományos központok több típusát különböztetjük meg. Az első csoportba tartoznak az *agrárháttérrel* rendelkező, az élelmiszer gazdasághoz erősen kötődő kutatóhelyek és azok ipari háttérének kooperációja. Szegeden, Gödöllőn tervezett innovációs parkok a biotechnika fejlesztésére és termelésbe állítására jönnek létre, így aktivizálhatják a térség, továbbá az agrárszférához és az élelmiszer gazdasághoz kapcsolódó ipari egységeket is. A másik csoport a *vegyipari kutatáshoz* kötődik, a gyógyszer gyártás, az intermedier anyagok előállítása és növényvédő szerek előállítására szakosodnának.

A Veszprémben és Debrecenben szerveződő innovációs parkok mozgósíthatják és átalakíthatják a hagyományos vegyipari termelést, továbbá a gyógyszer gyártásnak, mint húzóágazatnak is újabb lendületet adhatnak. A harmadik típus a *mikroelektronika*, műszer gyártás és robottechnika, az automatizálás irányában kialakítandó parkok Miskolcon és Budapesten. Az előbbinél a szerkezet átalakítás kényszere, amely nemcsak az iparban jelentkezik, hanem annak hatására a központ felsőoktatásában is — például új szakok felállításával — fokozatosan bővítve a térség szellemi erőforrásait. Budapesten szerveződő innovációs park közvetlenül a szélesebb ipari háttérhez kötődik,

3. táblázat

A kutató-fejlesztő helyek és dolgozók területi megoszlása
 (1982)

Megye, város	Összes dolgozó létszám (fő)	megoszlás (%)	Kutató-fejlesztő helyek száma	megoszlás (%)	Vállalati kut.-fej. helyeken dol- gozók az ösz- szes %-ában
Budapest	53 716	67,1	644	50,2	41,8
Baranya	1955	2,4	81	6,3	17,3
ebből: Pécs	1940	2,4	80	6,2	15,6
Bács-Kiskun	791	1,0	19	1,5	7,7
Békés	717	0,9	10	0,8	—
Borsod-Abaúj-Zemplén	2567	3,2	51	4,0	62,7
ebből: Miskolc	1804	2,3	39	3,0	32,6
Csongrád	3268	4,1	134	10,4	6,5
ebből: Szeged	3063	3,8	125	9,8	—
Fejér	1933	2,4	21	1,6	81,3
Győr-Sopron	1367	1,7	50	3,9	57,9
ebből: Győr	759	0,9	9	0,7	82,2
Sopron	307	0,4	23	1,8	—
Hajdú-Bihar	3056	3,8	93	7,2	34,9
ebből: Debrecen	3056	3,8	93	7,2	34,9
Heves	708	0,8	23	1,8	31,0
Komárom	682	0,8	8	0,8	100,0
Nógrád	143	0,2	4	0,3	100,0
Pest	4160	5,2	50	3,9	52,9
ebből: Gödöllő	2210	2,3	38	3,0	8,0
Somogy	241	0,3	8	0,6	—
Szabolcs-Szatmár	779	1,0	18	1,4	81,8
Szolnok	970	1,2	13	1,0	75,9
Tolna	76	0,1	1	0,1	—
Vas	155	0,2	5	0,4	69,4
Veszprém	2261	2,8	33	2,6	31,0
ebből: Veszprém	1666	2,1	24	1,9	3,9
Zala	537	0,7	18	1,4	2,0
ebből: Keszthely	533	0,7	17	1,3	—
ÖSSZESEN:	80082	100,0	1284	100,0	42,5

Forrás: A tudományos kutatás és fejlesztés területi adatai. KSH, Bp. 1984.

A kutatás és fejlesztés területi potenciálja
(1982)

Megye	1000 foglal- koztatottra (fő)	A kutatásban dolgozók száma az átlag százalékában	1000 ipari foglalkoz- tatottra (fő)	az átlag százalékában
Fejér	12	57	28	54
Győr-Sopron	9	43	19	37
Komárom	6	29	11	21
Veszprém	16	76	34	65
Vas	2	10	4	8
Észak-Dunántúl összesen	10	48	21	40
Baranya	13	62	29	56
Somogy	2	10	7	14
Tolna	1	5	2	4
Zala	5	24	12	23
Dél-Dunántúl összesen:	6	29	16	31
Hajdú	17	81	49	94
Szolnok	6	29	16	31
Szabolcs-Szatmár	4	19	14	27
Észak-Alföld összesen	10	48	27	52
Békés	5	24	13	25
Bács-Kiskun	4	19	12	23
Csongrád	12	57	54	104
Dél-Alföld összesen:	9	43	27	52
Heves	6	29	14	27
Nógrád	2	10	4	8
Borsod-Abaúj-Zemplén	9	43	18	35
Észak-Magyarország összesen:	7	33	15	29
Pest	14	67	46	89
Budapest	67	319	143	275
Központ összesen:	53	252	124	238
Mindösszesen:	21	100	52	100

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1982. KSH, Bp. 1983. A tudományos kutatás és fejlesztés területi adatai. KSH, Bp. 1984.

nagyobb szellemi alkotóenergiákat koncentrálhat és hatással lehet egyben a főváros iparszerkezetére is.

Sajnos nem indult meg, éppen a kutatóhelyek hiányában a jelentős gépipari centrumokban az innovációs parkok szervezése, Győr, Székesfehérvár esetében a vállalati kutató-fejlesztő helyek vannak túlsúlyban, így a belső megújítás lehetőségei adóttak csupán. Hosszú távon csak a kutatóbázisok kiépülésével valósulhat meg ezen progresszív ipari központok és térségek további fejlesztése.

A kutatóhelyek, a felsőoktatási intézmények térbeli elosztása mindezek ellenére aránytalan, szerkezetük nincs szinkronban az egyes térségek gazdasági struktúrájával. Az intézményhálózat fejlesztése pedig független volt a termelőegységektől, bizonyos jelentős és számottevő ipari bázisok nem rendelkeznek kutató-fejlesztő apparátusokkal (például Pécsen nincs természettudományos képzést nyújtó intézmény és ezzel együtt kutatás sem), így a szerkezetátalakításuk a jövőben a műszaki-fejlesztés oldaláról is nehézségekbe fog ütközni, hiszen a megújítás motorja hiányzik. A kutatóhelyek területi decentralizálása és a termelőegységekkel való integratív együttműködése vezethet el tartósan az ipar ágazati szerkezetének modernizációjához.

Természetesen az ipar műszaki fejlesztésének nem az innovációs parkok az egyetlen feltétele. *Ezek a szervezetek is csak egy piacorientált, költségérzékeny társadalmi-gazdasági környezetben tudnak működni, ennek hiányában csupán újabb intézménnyé válnak*, amelyek betölthetik időlegesen a csodaszer szerepét, de az ipar tartós megújítását nem oldhatják meg.

A területi erőforrások felismerésének és aktivizálódásának kiváló lehetőségét adják a *szervezeti és irányítási rendszerek átalakítása*, illetve olyan egységek létesítésének támogatása, amelyek hosszú távon kapcsolódnak az ipar különböző vállalataihoz, azokat kiszolgálva, ellátva.

A szervezet és irányítás modernizációjának területi hatásai egyértelműek. A centrumtól való hierarchizált és erőszakolt függés a termelőhelyet (telephelyet, gyáregységet, üzemet stb.) elszigeteli a településben. A decentralizáció — amely a szervezeti önállóságon túl az önelszámoló egységek önfinanszírozó, érdekeltségen alapuló vállalkozási formáinak alkalmazását és elterjedését is jelenthetik — aktivitást eredményezhet, a közvetlen területi kapcsolatok kialakítását szolgálhatja és ezzel együtt az optimálisabb termékszerkezet megteremtésére is ösztönözhet.

Kisvállalkozások dinamikus terjedése és formáinak bővülése lehet a szervezeti megújítás következő formája. Az 5. táblázatban illusztráljuk az *egyes megyék vállalkozói hajlandóságát*, amit a kisvállalkozási formákban dolgozók és az összes foglalkoztatottak számának viszonyításával fejezünk ki. Az ipari térségekben a kisvállalkozási formákban dolgozók aránya nagyobb, ezt jelenleg a VGMK-ban dolgozók kiugróan magas részesedése okozza. Egyúttal azonban jelzi a vállalkozási formák fogadóképességét és azok kötődésének erősségét az ipari térségekhez.

A háttéripai bázisok kis- és középüzemi formáinak létesítésével tágítható a szerkezetátalakítás mozgástere, az ipari térségekben erre a fogadóképesség erősebb, így azok tartós és hosszú távon biztonságot adó szabályozásával *növekedhet integrációjuk az ipar és a gazdaság egészében*. A jövőben tágítani kell emellett a kis- és középüzemek alapítóinak körét is. Például a települések is hozzanak létre vállalkozásokat egyrészt a foglalkoztatási gondok oldására, másrészt a bevételeik fokozására, vagyis a településsel

A kisvállalkozásokban foglalkoztatottak száma megyénként*
(1985/fő)

Megyék	VGM	Ipari és szolg. szakcsoport foglalkoztatottak	Magán GMK	összesen	Szoc. szec- torban fog- lalkoztatottak	Kisvállalko- zásban fogl. aránya a szoc. szektorban fogl. (%)	Országos átlag százalékban (összesen = 100,0%)
Fejér	10256	1006	2494	13756	153320	9,0	80,3
Győr-Sopron	8368	1125	2375	11868	153711	7,7	68,7
Komárom	10904	2506	1195	14605	117811	12,4	110,7
Vas	5094	32	826	5952	98921	6,0	53,6
Veszprém	8786	1946	1274	12006	138616	8,7	77,6
Baranya	10118	492	1688	12278	146000	8,4	75,0
Somogy	4181	1214	2247	7642	113330	6,7	59,8
Tolna	3399	938	597	4934	92805	5,3	47,3
Zala	2289	2076	1307	5672	105146	5,4	48,2
Bács-Kiskun	8439	1831	2258	12528	193968	6,4	57,1
Békés	7368	3392	1458	12218	143609	8,5	75,9
Csongrád	10300	1933	1498	13731	148607	9,2	82,1
Hajdú-Bihar	8336	2730	1466	12532	174488	7,2	64,2
Szabolcs-Szatmár	5927	857	1269	8053	176632	4,6	41,1
Szolnok	5438	2395	1283	9116	147513	6,2	55,3
Borsod-Abaúj-Zemplén	15242	6199	1383	22824	230973	9,9	88,4
Heves	4994	1590	1296	7880	116527	6,7	59,8
Nógrád	5106	1136	658	6900	81019	8,5	75,9
Pest	15000	26874	4500	46374	259815	17,8	158,9
Budapest	90894	34582	29400	154876	743180	20,8	185,7
Ö S Z E S E N:	240439	94854	60452	395745	3535991	11,2	100,0

*A fő és mellékfoglalkoztatottak együtt szerepelnek a kisvállalkozási formánál.

Forrás: Megyei Statisztikai Évkönyvek.

látást kapcsolják össze gazdasági tevékenységgel és így csökkenthetik a közszolgáltatások „ráfizetési” jellegét.

A területi belső erőforrások felhasználására építőipari szerkezetátalakítási programoknál fentiekén kívül még a *következő tényezőkkel* is számolni kell (BOKOR P.-né—BORA GY.—KULCSÁR D. 1986).

A jövőben a *helyi társadalom* a közösségek szerepe felerősödik, növekszik a településért, a térségért való tenniakarás, felelősségérzet, a területi identitás. Bővül a terület- és településirányítás demokratikus intézményrendszere, így egy-egy fejlesztéssel, átalakítással szemben valós társadalmi ellenállás nagyobb lehet, és szervezett formát is ölthet.

A *környezetgazdálkodás* területén várható a legnagyobb társadalmi aktivizáció. A helyi közösségek a környezetkárosító tevékenységek ellen határozottan fellépnek, és így több telepítést és kitelepítést megnehezíthetnek, illetve megakadályozhatnak.

A *települések képe is átalakul*. Igényesebb, magasabb ellátást és életmódot kívánó környezet kiépítését szorgalmazzák a lakosok, fokozatosabb követeléssel az ellátó és infrastrukturális rendszerek modernizálására. Mindez jelentősebb differenciákat jelenthet a társadalom rétegei között, amelyek végül is a tevékenységek választásában és ellátásában is éreztetik hatásukat.

Ezen utóbbi faktorok közvetlenül nem érintik az ipar szerkezetátalakítását, azonban a területi szerkezetben, annak igénylésében és megítélésében bekövetkezett változások egyértelműen befolyásolják és meghatározzák az ipar modernizációjának menetét.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Az ipar szerkezetátalakítását alapvetően befolyásolja az ágazatok térbeli szerveződése, területi elhelyezkedésük. Ugyanakkor az ország területi struktúrája, az egyes térségek és települések jellege, fejlettsége visszahat az ipar működésére, azaz elősegíthetik vagy gátolhatják az ipar szerkezeti modernizációját, megújítását.

A dolgozat alapján a következőben foglalhatjuk össze a szerkezetátalakítást befolyásoló területi tényezőket.

1. A szerkezetátalakítás „hatékonysága” döntően a szabályozó rendszer és a gazdaság egészének szervezeti-intézményi, valamint irányítási struktúrájának változásától és korszerűsödésének ütemétől függ. A piacorientált, önálló, kemény korlátok között élő és működő ipari egységek éppen ezen tényezők kényszere alapján dolgozzák ki és valósítják meg a fennmaradásuk és fejlődésük modernizációs programját. Természetesen a vállalati vagy pontosabban az üzemgazdasági szempontokat érvényesítő magatartások nem lesznek és nem lehetnek tekintettel a településekre és térségekre. Így jelentkezhetnek területi feszültségek kisebb vagy nagyobb mértékben, ezek feloldása a helyi, a területi erőforrások számbavételével és aktivizációjával lehetséges csupán.

2. Kiemelést érdemelnek azon területek, térségek, ahol a válságágazatok (bányászat, kohászat, egyes könnyűipari ágazatok) koncentráltan találhatók, és ezek az ipari egységek jelentik az egyetlen és legfontosabb munkalehetőségeket. A munkaerő

területi mobilitása — a kialakulatlan lakáspiac és a bérekben nem érzékelhetően reálizált lakásköltségek miatt — mérsékelt, így nagyobb áttelepülésekre nem számíthatunk, a felszabaduló munkaerőt ezen központokban vagy térségekben kell továbbra is foglalkoztatni.

Az ingázók magas aránya miatt nemcsak egy-egy központban vagy annak közvetlen környezetében érződnek majd a foglalkoztatási gondok, hanem azok tágabb környezetében is. A munkaerő szakképzettsége egyoldalú, nehezen mobilizálható, az átképzési programoknál a konvertálható szakismeretekre kell a hangsúlyt helyezni. Az ipari munka ezen térségekben tradicionális, így az átképzés iránti igények is fokozottabbak, erőteljesebbek lesznek.

A központi beavatkozás ezen központokban és térségekben elengedhetetlen. A szerkezetmegújító és -átalakító programok lehetnek sikeresek. A meglévő termelési, technológiai szerkezet piacképes elemeinek modernizálása elengedhetetlen, emellett a kapcsolódó technológiák kiépítését vagy telepítését kell szorgalmazni. A megújítási programokban nem lehet cél csak a munkaerő foglalkoztatása. A települések megújítása is szükséges, így az átképzett munkaerővel és a meglévő, de modernizált termelői infrastruktúrával újabb, korszerűbb termelési tevékenységek fogadásának feltételei teremthetnek meg.

3. A térségek, települések helyi, területi erőforrásainak feltárása és mobilitása lehet az egyik megoldási módja a szükségszerű szerkezetátalakítás hatásai mérséklésének vagy éppenséggel (foglalkoztatási feszültségek) erősítésének. Ezen helyi, területi erőforrások széles kört ölelhetnek fel, tartalmazhatják a termelési hagyományoktól (munkaerő szakismerete, összetétele) kezdve, a meglévő szervezeti rendszerek korszerűsítésén (vállalkozási formák terjedése) át, egészen a települési térségi környezetben és ellátottságban meglévő lehetőségek ki- és újrahasznosítását. (Termelőbázisok és oktató-kutatóhelyek gazdasági-piaci kooperálása, termelői infrastruktúra kiépítése, vagy új ipar fogadására történő előkészítése, termelési hagyományok felélesztése stb.).

Korlátot jelent a helyi, területi erőforrások aktivizálásánál az infrastruktúra, amely egyre jobban elavult vagy pontosabban elmaradt az igényektől (pl. telefonía). Ma számos térségben, központban éppen a korszerűtlen háttérgazdaság akadályozza az ipar megújítását vagy a korszerű ipar fogadását. (Természetesen itt nemcsak a termelői, hanem a lakossági infrastruktúrára is gondolunk.) A fejlesztési programokban kiemelt szerepet kell szánni ezen korlát feloldásának, amelyhez nemcsak a központi erőforrások határozottabb, koordinált és célirányos mozgatása szükséges, hanem a helyi lakossági pénzeszközök korszerű vállalkozási és tőkeátcsoportosítási formákkal való élénkítése is.

4. A helyi, területi erőforrások előtérbe állításához elengedhetetlen a helyi településszintű gazdálkodás rendszerének átalakítása. Először a település rendelkezzen nagyobb mértékben az ott megtermelt jövedelmekből, vagyis a település önfinanszírozással teremthet meg a közvetlenebb kapcsolat a település és annak gazdasága között. (Ennek feltételei talán a személyi jövedelemadó rendszer életbe lépésével megteremtődnek.) Másodszor: a település mint vállalkozó és mint gazdálkodó jelenjen meg a piacon. Erőforrásainak termelői és lakossági hasznosításával növelje a bevételeit, járuljon hozzá a helyi gazdaságfejlesztési feladatok megvalósításához mint vállalkozó, vagy mint tőketárs.

A településgazdálkodás egész rendszerének átalakítása és ennek a tág, sokoldalú erőforrás rendszernek az intenzívebb bekapcsolása a gazdaság vérkeringésébe az egyik elősegítője lehet az ipari szerkezetátalakítási program megvalósításának.

IRODALOM

- BOKOR P.-né—BORA GY.—KULCSÁR D. 1986: A termelészerkezet-váltás és a településfejlődés kölcsönhatásai. — Településtudományi Közlemények 34. pp. 53–61.
- ENYEDI GY. 1981: A területfejlesztési politika néhány új eleméről. Területi Statisztika 2. pp. 139–147.
- A fővárosi ipar racionalizálásának, szelektív-intenzív fejlesztésének programja. — Ipari Minisztérium, Bp., 1987. Kézirat.
- A hazai innovációs/tudományos parkok szervezésének helyzete. — Ipari Minisztérium, Bp., 1987. Kézirat.
- HEGEDŰS M. 1986: Az iparfejlődés, valamint terület- és településfejlődés nagy távlatú meghatározottságai. — Közgazdasági Szemle 1. pp. 41–53.
- Az ipar szerkezetátalakítási feladatai. — Ipari Minisztérium, Bp., 1987. Kézirat.
- A naponta ingázók adatai 1984. január 1. Részletes eredmények. — KSH Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazgatósága, Miskolc, 1985.
- Az ország területi iparszerkezetének kutatása. VÁTI Bp., 1984–85. Témafelelős Baráth E. Házi sokszorosító.
- PAPP J. 1986: Ipari struktúraváltás és városdifferenciálódás. — Közgazdasági Szemle 11. pp. 1364–1374.
- STÖHR, B. W. 1987: A területfejlesztési stratégiák változó külső feltételei és új koncepciói. — Tér és Társadalom 1. pp. 96–112.

RECHNITZER, JÁNOS

SPATIAL ASPECTS FOR INDUSTRIAL RESTRUCTURING

Summary

The aim of the present paper is to reveal some important aspects of the spatial and settlement structure of Hungary which are likely to influence the program of industrial restructuring.

The first part reviews the process of industrialization during the past decades, its spatial and regional conditions and impacts. Industrialization essentially involved an extensive type of development, i. e. growth via enlarged inputs. It was mainly based on labour resources: cooperation links in production were minimal and transportation costs were high. The number of residents in the centres affected by industrialization was growing by leaps, infrastructural development of settlements could not keep pace with it. The separation of home and work places has resulted in important commuting, therefore great masses of labourers with dual life-styles are severely affected by industrial restructuring.

In the second part of the paper the author outlines the major directions of industrial restructuring. Almost 200 000 workers are affected by the program. Some 13–15 000 jobs are planned to be eliminated in metallurgy. Since this industry has a concentrated spatial location, the settlements concerned need to elaborate overall re-employment programs.

Due to closing up unprofitable coal mines, employment problems are also coming up in mining districts.

Another 15–16 000 jobs are considered to be eliminated with the labour force re-employed within the machine industry.

A similar number of workers will be transferred within the chemical industry via re-training on the spot.

Finally, light industry is the most keenly touched by restructuring: 15–25 000 jobs will be eliminated.

The spatial distribution of dynamic, crisis and traditional industries is shown by Figures 2 and 3. (The author emphasizes that the present statistical data base — due to aggregating industries — can only roughly illustrate the sectoral categories presented.)

The third part includes an analysis of the major types of such programs which aim to renew the economic structure of individual regions. The author groups them into two categories. The first group includes central government interventions which are considered as "the new wave" of industrialization by the author and he calls the attention to its hazards and contradictions. Endeavours to employ more and more labour, characteristic of the 1960s and 1970s, are also discernible in these programs. But they can only be successful on the short run. The second group includes those plans which base their attempts to modernize the economy on local and regional resources. The author presents some of their fields: industries of the agribusiness, economic links facilitated by geographical location, cooperation links based on complex sectoral structure.

The paper dwells on innovation parks, it presents their major types. The diffusion of new undertakings, the changing industrial structure and their joint impact on restructuring are analysed among local and regional resources. Finally, it calls the attention to the fact that local society and environment protection will have an ever growing importance in revealing and activating local and regional resources in the future.

Translated by Eta Daróczi

РЕХНИТЦЕР, ЯНОШ:

РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ В ПРЕОБРАЗОВАНИИ СТРУКТУРЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

(Резюме)

В работе ставится цель вскрыть те аспекты, которые, исходя из территориальной организации и структуры расселения страны, влияют на программу преобразования структуры промышленности.

В первой части статьи дается обзор процесса индустриализации в последние десятилетия, а также местных и региональных условий и последствий этого процесса. Размещение новой промышленности служило, в первую очередь, средством для экстенсивного развития. При этом главным условием были резервы рабочей силы, таким образом кооперационные связи производства были минимальными, а расходы на транспортировку, наоборот, высокими. В центрах, связанных с новой индустриализацией, число населения скачкообразно повысилось, однако, развитие инфраструктуры населенных пунктов не смогло последовать за этим. Разъединение места работы и местожительства, т.е. участие в ежедневном маятниковом движении, стало значительным. Таким образом, преобразование структуры промышленности сильно затрагивает массы рабочих, живущих в двойном образе жизни.

Во второй части статьи автор перечисляет главные направления преобразования структуры промышленности. Программа касается 200 тысяч занятых. В металлургии планируется ликвидировать 13–15 тысяч рабочих мест. Данная отрасль характеризуется территориальной концентрацией, и поэтому в некоторых городах (Озд, Мишкольц) необходимо разработать широкую программу для обеспечения занятости.

В горном деле рабочая сила будет освобождаться вследствие закрытия нерентабельных шахт; проблемы занятости в этой отрасли будут появляться также по определенным районам.

В машиностроении предполагается упразднение 15—16 тысяч рабочих мест и перегруппировка рабочей силы внутри отрасли.

Подобное число рабочих будет получать новое занятие в химической промышленности после переквалификации в рамках предприятий.

Наконец, преобразование структуры наиболее сильно затрагивает легкую промышленность, в которой ожидается ликвидация 15—25 тысяч рабочих мест.

Территориальное распределение по мере динамичного развивающихся, кризисных и традиционных отраслей показано на рис. 2. и 3. (Автор отмечает, что существующая статистическая информационная база дает возможность изобразить отраслевые категории лишь приблизительно, так как в статистике отрасли приводятся сгруппированно.)

В третьей части статьи анализируются главные типы программ, направленных на обновление экономической структуры отдельных регионов. Эти программы составляют две группы. В первой содержатся те центральные правительственные интервенции, которые автор называет «новой волной» индустриализации. Он обращает внимание на их опасность и противоречивость. И в этих программах можно проследить те стремления, которые были характерны для планов развития промышленности в 1960-х и 1970-х годах, и по которым предполагается привлечь дальнейшие массы рабочей силы. Эти концепции могут быть успешными лишь в недалекой перспективе. Вторую группу составляют те программы, по которым модернизация экономики предполагается на базе местных территориальных ресурсов. Приводятся некоторые примерные области: промышленное производство в контакте с пищевым хозяйством; экономические связи и зависимости от географического расположения; кооперационные связи, базирующиеся на многогранной отраслевой структуре.

В работе подчеркивается особая важность парков инновации и рассматриваются их главные типы. Далее, анализируется распространение предпринимательства как способ мобилизации местных территориальных ресурсов, изменение организационной системы промышленности, а также совместное влияние предыдущих на преобразование структуры. Наконец, автор обращает внимание на то, что локальное общество, так же как и дело защиты окружающей среды, все более важное значение будет приобретать в будущем во вскрытии и активизации местных территориальных ресурсов.

Перевел: Тамаш Бауко